

JUSTINIJANOVO UTVRĐIVANJE ILIRIKA

SLAVKO CIGLENEČKI
Inštitut za arheologiju ZRC SAZU
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
slavko.ciglenecki@zrc-sazu.si

UDK: 725.18.032.2
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2010-04-16

U članku će biti predstavljeni i preispitani neki primjeri kasnoantičkih gradnji od Mediteranskog Norika i Dalmacije, do Epira i Ahaje, koji su pripisani Justinijanovom vremenu. Pažnja će biti usmjerena na neke primjere linijskih obrambenih sustava, utvrđivanje bolje poznatih gradova te na gradnju i obnovu vojničkih utvrda. Za istočni Ilirik imamo dosta česte i katkad detaljne Prokopijeve opise, koje treba kritički pregledati kako bi se dobio realan pogled na obim Justinijanove djelatnosti. Za zapadni Ilirik ovakvih podataka, s nekoliciinom manjih iznimki, nema, ali su arheološka istraživanja i terenski pregledi odlično sačuvane arhitekture u mediteranskom dijelu Ilirika omogućili dataciju gradnje i obnove brojnih objekata u Justinijanovo vrijeme.

KLJUČNE RIJEČI: *kasna antika, Justinijan, Ilirik, utvrđivanje*

Slika je naseljavanja kasnoantičkog doba, u usporedbi s rimskim dobom, vrlo raznolika i mijenja se od pokrajine do pokrajine. To se najbolje vidi u kasnoantičkoj prefekturi Ilirik, koja je obuhvaćala prostrana geografska područja od alpskog svijeta i panonske nizine na sjeverozapadu do mediteranskih zemalja na jugoistoku.¹ Postupno mijenjanje slike naseljenih mjesta svoj je vrhunac dostiglo u vrijeme Justinijana, kada se Ilirik našao u središtu vojnih događaja i barbarskih upada. Te događaje dobro opisuju nazivi kao "kastrižacija" naseobina i teritorija² i "prijelaz od polisa do kastrona".³

Prokopijevi navodi o Iliriku prikazuju (često nekritično i pretjerano) novogradnje i mnogo češće obnove utvrda i gradova za vrijeme cara Justinijana (*De aedificiis* IV). Prepoznavanju utvrđenja i komentiranju Prokopijeva rada bilo je već posvećeno puno studija, koje su uspjele upozoriti na nedostatke i nedosljednosti, ali istodobno i na veliko značenje na taj način predloženih informacija za razumijevanje izgleda naseobina.⁴ Zapadni dio Ilirika u izvorima puno je slabije zastupan, jer Prokopijevi navodi samo rijetko posežu u taj prostor. Ali, brojna arheološka istraživanja u zadnjim desetljećima ipak već djelomice omogućavaju prepoznavanje pojedinih justinijanskih gradnji i zahvata. U prilogu ćemo zato pokušati, uz bolje poznate i u izvorima spomenute primjere utvrđivanja u istočnom Iliriku, potražiti usporedbe i u njegovu zapadnom djelu te prikazati srodnosti i razlike.

¹ O problematiki naziva Ilirik u kasnoantičkom dobu vidi: G. DAGRON, 1984, 1-6; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 244-245.

² M. SUIĆ, 1976, 235-238.

³ A. DUNN, 1994.

⁴ G. DAGRON, 1984, 6-10; A. CAMERON, 1985, 84-112; D. ROQUES, 2000; T. E. GREGORY, 2000; F. CURTA, 2001, 150-155; I. MIKULČIĆ, 2002, 87-88; M. MILINKOVIĆ, 2008, 545-546.

GRADOVI

Problematika kasnoantičkih gradova, nakon desetljeća oštih diskusija, brojnih monografija i zbornika, još je uvijek u prvom planu zanimanja znanstvenika.⁵ Pitanje o propadanju ili transformaciji, odnosno kontinuitetu kasnoantičkih gradova, osobito se zaoštrilo nakon izlaska rada W. Liebeschuetza.⁶ Odgovor na tu dilemu nikako ne može biti jednoznačan! Za njezino rasvjetljavanje u Iliriku na nekoliko ćemo odabranih primjera različitih kategorija naselja pokušati pokazati njihovu veliku raznolikost.

Koncept antičkih gradova već se u 6. st. radikalno promijenio. Kao što je razvidno, prije svega iz Prokopija, ne mogu se zapaziti karakteristični potezi antičkog urbanizma, velikih javnih zgrada, foruma, kolonadnih avenija i drugih javnih spomenika. Formalna gradska obilježja nisu više tako značajna, nego prije svega obrambena arhitektura, crkvene zgrade, prenočišta za strance i putnike, a ponegdje terme i horrea.⁷ Gradovi nisu bili samo utvrđene civilne naseobine nego, kako vidimo iz izvora, i značajna vojna uporišta. To posredno dokazuju brojni pronađeni vojnički nalazi, a manje arhitektura. A. Poulter naglašava da su gradovi bili prije svega crkvena i vojna središta sa sve manje uočljivom prisutnošću lokalnih velikodostojnika.⁸ Mnogogdje nije moguće razlikovati manji grad od velikog utvrđenja.⁹ M. Suić je ustvrdio da je kasnoantički grad nastao u procesu ujedinjenja *civitas* i kastruma.¹⁰ H. Saradi pretpostavlja da je na Balkanu nov model bizantskoga grada nastao već prije 6. st., prije svega zbog ugroženosti od upada i infiltracije barbarskih skupina.¹¹

Ponajprije je opravdano navesti one gradove za koje je moguće dokazati da su nastali za vrijeme Justinijana. Takav je ponajprije Caričin Grad, vjerojatno *Justiniana Prima*, koji je navodno reprezentirao model ranobizantskoga grada. Upadljiva je prije svega činjenica da se radi o malom gradu, smještenom na lakše obranjivu brdu, a potom je očita velika gustoća ranokršćanskih crkava u usporedbi s drugim objektima, poglavito rijetkim stambenim zgradama. Bitna je i podjela grada na tri posebno zaštićena dijela¹² (Sl. 1).

Osim toga arheološki pouzdano dokazanoga grada postoji još cijeli spektar naseobina kojima bismo, sukladno drugačijim standardima kasnoantičkih gradova, mogli pripisati urbani značaj. Na području Srbije u njih uvrštavamo Gradinu na Jelici, gdje se u zadnjim desetljećima odvijaju sustavna istraživanja.¹³ M. Milinković je izgradnju te naseobine u brdovitom, udaljenom području (ndm. v. 846 m) datirao u justinijansko razdoblje. S obzirom na veličinu, tri sa zidinama odvojena areala, bogati naseobinski sloj, djelomično otkrivene javne zgrade (*horreum*) i prije svega brojni objekti crkvene arhitekture, daju toj naseobini gradsko obilježje (Sl. 2).

Između brojnih bolje istraženih, a teže opredjeljivih naseobina u Makedoniji koje pokazuju obilježja kasnih gradova, potrebno je spomenuti lokalitet Markovi Kuli kod Vodna, nalazište smješteno visoko iznad doline, gdje je I. Mikulčić izgradnju prve faze datirao u vrijeme Justinijana.¹⁴ Iznimno veliko utvrđeno uporište s dimenzijama 400x90 m ima čak 35 obrambenih

⁵ Npr.: J. RICH (ur.), 1992; T. W. POTTER, 1995; J. U. KRAUSE, C. WITSCHERL, 2006.

⁶ W. LIEBESCHUETZ, 2001.

⁷ D. CLAUDE, 1969, 195-208; M. SUIĆ, 1976, 241; A. POULTER, 1992, 129-131; H. G. SARADI, 2006, 469.

⁸ A. POULTER, 1992, 129-130.

⁹ A. W. LAWRENCE, 1983, 189; I. MIKULČIĆ, 2002, 87.

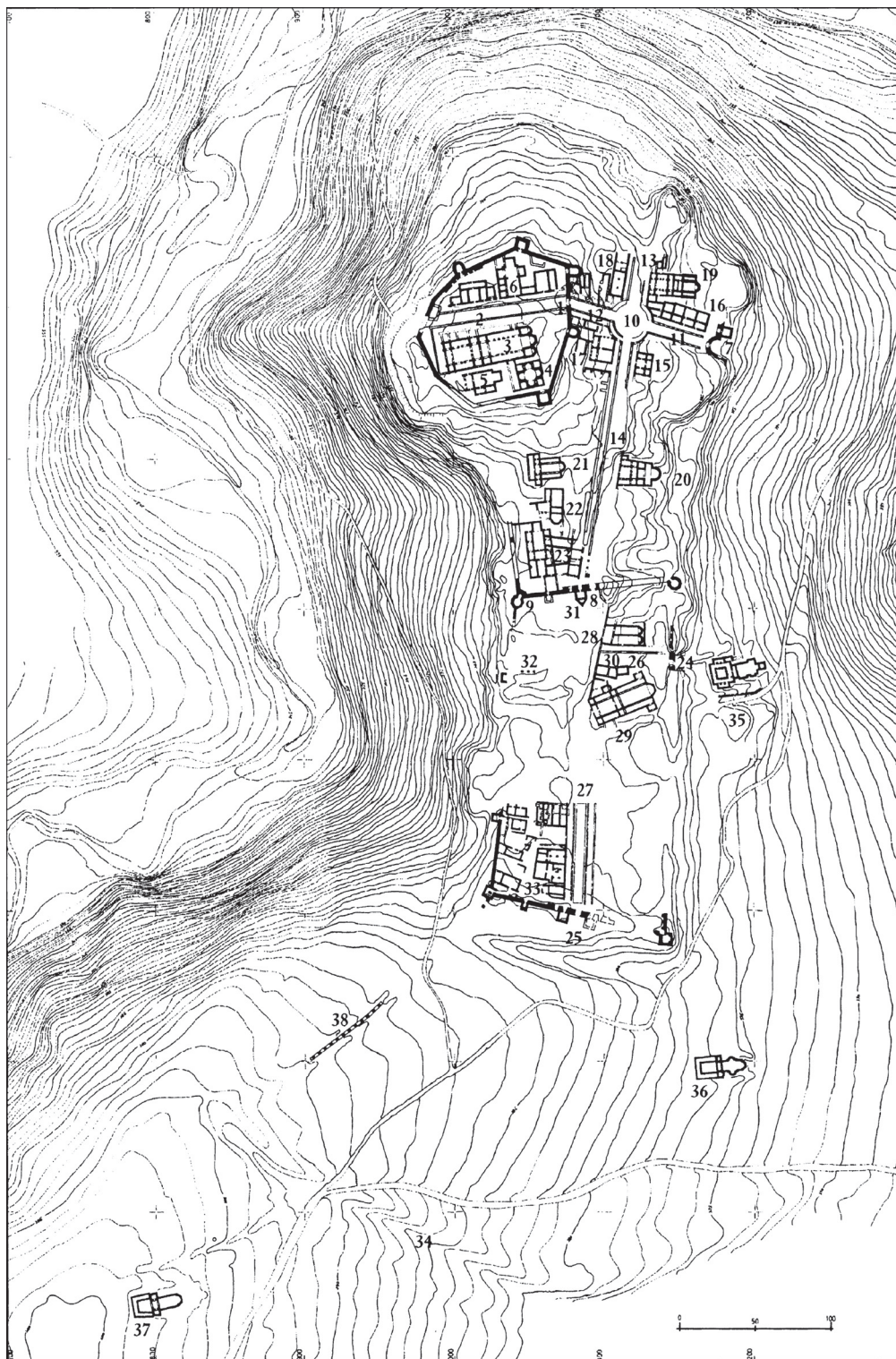
¹⁰ M. SUIĆ, 1976, 235.

¹¹ H. G. SARADI, 2006, 464.

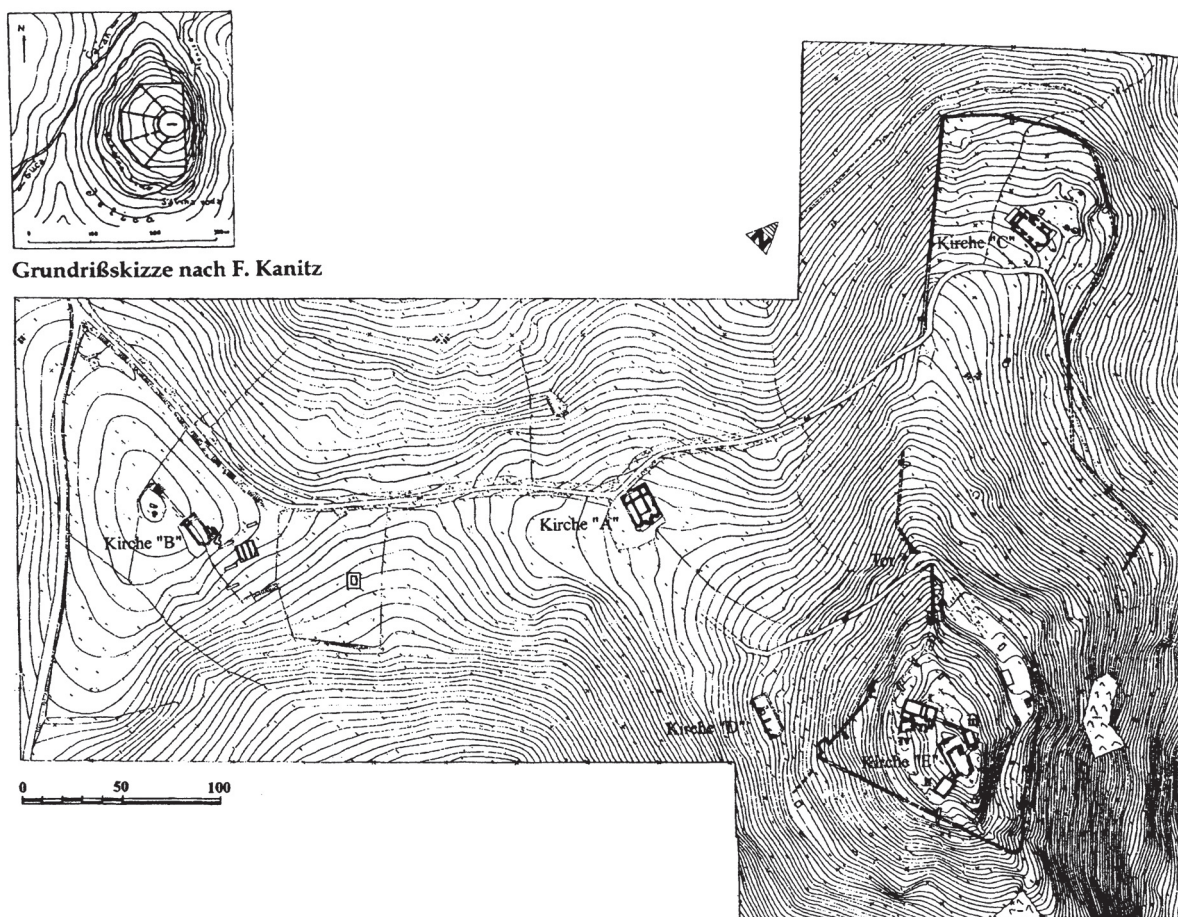
¹² V. KONDIĆ, V. POPOVIĆ, 1977; N. DUVAL, 1996; B. BAVANT, V. IVANIŠEVIĆ, 2003; B. BAVANT, 2007.

¹³ M. MILINKOVIĆ, 2002.

¹⁴ I. MIKULČIĆ, 2002, 190-195.

Sl. 1. Caričin Grad. Plan ranobizantskoga grada (prema BAVANT, IVANIŠEVIĆ, 2003).
 Fig. 1. Caričin Grad. Plan of the early Byzantine city (from BAVANT, IVANIŠEVIĆ 2003).

Sl. 2. Gradina Jelica. Plan utvrđenog naselja (prema MILINKOVIĆ, 2008).

Fig. 2. The hillfort of Jelica. Plan of the fortified settlement (from MILINKOVIĆ 2008).

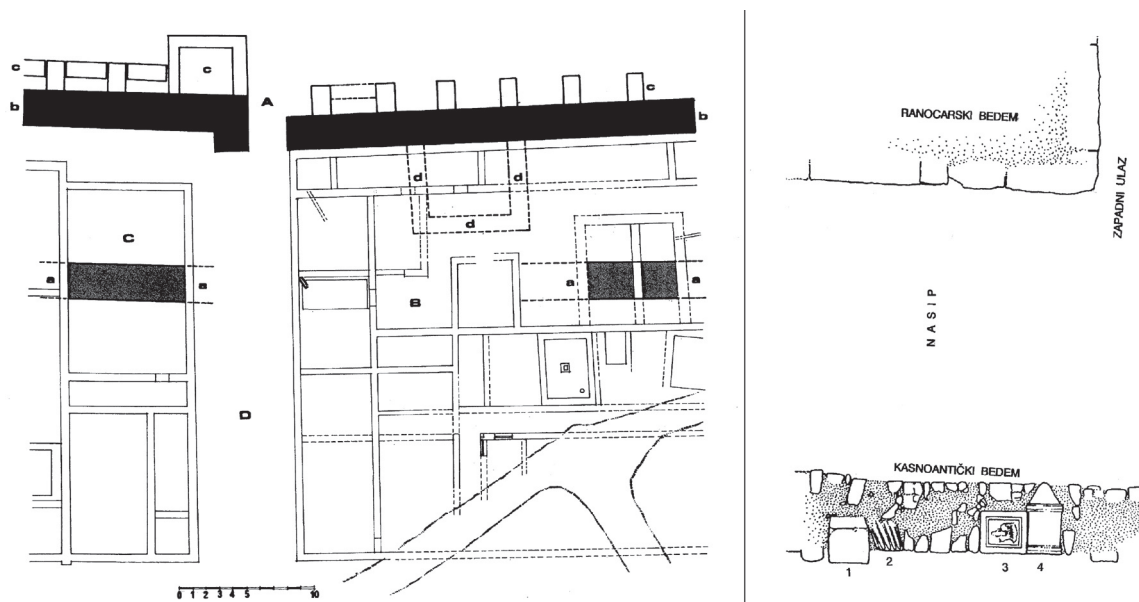
kula pentagonalna ili trokutasta oblika. Utvrđenje se također dijeli na tri pojedinačno zaštićena dijela, gdje je na akropoli samo jedna veća zgrada i čak dvije cisterne, a većinu zgrada moguće je naslutiti na srednjoj terasi. To prirodno i vješto utvrđeno uporište, s 2,4 m debelim zidinama, iz izvora nije poznato.

Brojne nove naseobine urbana značaja nastale su posebice na jadranskoj obali, ali se one, zbog nedovoljne istraženosti, ne mogu sigurno svrstati u tu kategoriju.¹⁵ Ovamo bi prije svega spadao Bosar, velika naseobina urbana značaja, ispod utvrđenja Korintija na otoku Krku.¹⁶ Ona je neobična kombinacija neutvrđenoga grada s više sakralnih objekata i tvrđavom na uzvišenju, koja je u opasnim vremenima njegovim žiteljima služila kao utočište.

U drugu kategoriju moguće je svrstati gradove koji su u približno istom opsegu opstajali i kroz justinijansko razdoblje, pri čemu je moguće, uz djelomice vršene popravke zidina u

¹⁵ M. SUIĆ, 1976, 235-238, 241-242; M. KATIĆ, 2003, 524-526.

¹⁶ A. FABER, 1986/1987, 123-126; B. ŠILJEG, 2008.

Sl. 3. Lijevo, fortifikacije izgrađene u doba Justinijana u Varvariji (c) i desno, ranocarski bedem i ranobizantska proteihizma u Aseriji (prema SUIĆ, 1980 i FADIĆ, 2001).

Fig. 3. Left, the fortification built in the period of Justinian at Varvaria (c) and right, the early Imperial wall and early Byzantine proteichisma at Asseria (from SUIĆ 1980 and FADIĆ 2001).

unutrašnjosti, pronaći nove ili obnovljene zgrade, kako sakralnog tako i stambenog značaja. Dobro je poznata Salona, u vezi s kojom je posebice dragocjeno Prokopijevo spominjanje utvrđivanja zidina za vrijeme gotsko-bizantskih ratova (*De bello Gothico*, V, 7.9 i 7.26-31). Arheološka istraživanja te su navode u cjelini potvrdila.¹⁷

Na području provincije Dalmacije postoje dva zanimljiva primjera manjih gradova u obalnom zaleđu, čiju izgradnju isto tako nije moguće točno vremenski odrediti, ali temeljiti popravci zidina jasno upućuju na ranobizantsku tehniku zidanja koja se može najbolje objasniti u okviru događaja za vrijeme Justinijanove rekonkviste. Prvi je primjer naseobina na Bribirskoj glavici, antička Varvarija. Pri istraživanju istočnih zidina grada M. Suić je ustanovio da je stari rimski bedem, izgrađen već za vrijeme Tiberija, bio srušen u kasnoantičkom dobu.¹⁸ Nisu ga popravljali, nego su na njega naslonili jake kontrafore, a između njih izgradili pregradne zidove. Prostor između starog i novog djela zidina zapunili su ruševinskim šutom i zemljom. Na tlocrtu južne strane istočnih zidina može se zapaziti da su na bedem samo prislonjeni jaki kontrafori.¹⁹ M. Suić je na temelju sitnih nalaza i Justinijanova novca tu fazu bedema datirao u vrijeme nakon pobjede nad Istočnim Gotima u Dalmaciji (Sl. 3).

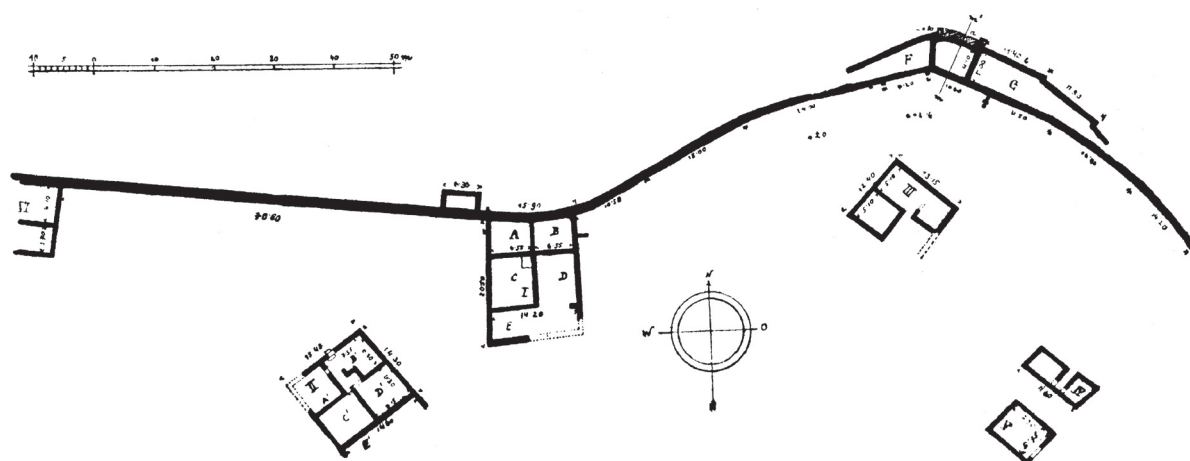
Suvremena sistematska iskopavanja Aserije pokazala su karakterističnu ranobizantsku izgradnju gradskih zidina.²⁰ Tu je očevitno kako je u kasnoantičko doba spretno iskorišten stari rimski bedem, koji je tada bio još odlično očuvan i koji je utvrđen na vanjskoj strani s kasnoantičkim kulama i kontraforima. Najvjerojatnije istodobno dodana je i proteihizma.

¹⁷ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1997-1998, 30-32.

¹⁸ M. SUIĆ, 1980, 40.

¹⁹ M. SUIĆ, 1980, 40, sl. 5.

²⁰ I. FADIĆ, 2001, 78-79.

Sl. 4. Teurnija. Detalj poteza bedema i kasnoantičke zgrade (prema EGGER, 1914).

Fig. 4. Teurnia. Detail of the line of the walls and buildings from late Antiquity (from EGGER 1914).

Izgradnju proteihizme najvjerojatnije bismo mogli pripisati upravo Justinijanovu dobu, jer se taj element obrambene tehnike, nakon što se dokazao kao značajan model uspješne obrane u Konstantinopolu, od 5. st. dalje brzo širio po Bizantskom carstvu.²¹ U zapadnom Iliriku proteihizma se pojavljuje prije svega nakon Justinijanove rekonkviste tih područja.²² Međutim, postavlja se pitanje je li taj obrambeni element u ovom području postojao već prije tog vremena, jer je dosada bio istražen samo u manjoj mjeri.

Na području obiju noričkih provincija većina je gradova u 6. st. već napuštena, ponegdje je moguće ustanoviti preseljenje pučanstva u Italiju ili na obližnje utvrđene visinske naseobine.²³ Iznimka je grad Teurnija, koji je s manjim mikrolokacijskim pomicanjem očuvao svoj kontinuitet do kraja 6. st.²⁴ Zbog starijih, loše dokumentiranih iskopavanja, pojedine elemente grada, koji je bio izgrađen na niskom, a prirodno dobro utvrđenom brdu iznad Drave, nije moguće pouzdano datirati. Sudeći po Eggerovu nacrtu, moguće je zapaziti ojačavanje vanjskih zidina na dijelu grada s proteihizmom.²⁵ Utvrđivanje te vrste posve je razumljivo u sklopu Justinijanova osiguravanja jedne od značajnih prometnica prema Italiji, koja je prolazila upravo tuda (usporedi: Duel). Pouzdano je datirana obnova bolje istražene biskupske crkve i to u vrijeme nakon požara, koji se navodno dogodio u prvim desetljećima 6. st.²⁶ Bizantsku dvorsku nošnju dokazuje F. Glaser i na fresci na kojoj je prikazana svetica, pretpostavlja se Sv. Eufemija²⁷ (Sl. 4).

U posebnu kategoriju spadaju gradovi kod kojih je došlo do jakog sužavanja gradskog areala i time do izgradnje novih obrambenih zidova.²⁸ Riječ je o široko raširenoj tendenciji sužavanja gradova zbog smanjenja broja žitelja, a prije svega radi lakše obrane. Međutim, te je radikalne

²¹ D. OVČAROV, 1973; A. W. LAWRENCE, 1983, 185-186.

²² S. CIGLENEČKI, 2003, 269-272.

²³ S. CIGLENEČKI, 1987, 28-68; A. POULTER, 1992, 123-124; S. LADSTÄTTER, 2002, 341-342.

²⁴ R. EGGER, 1914; F. GLASER, 1992, 39-43, 81-123.

²⁵ R. EGGER, 1914, 26-28, sl. 12.

²⁶ F. GLASER, 1992, 101; F. GLASER, 1997, 134.

²⁷ F. GLASER, 1997, 134.

²⁸ C. KIRILOV, 2006.

promjene gradskog areala najčešće teško točno datirati. Kao tipični primjer vrlo smanjenoga grada za vrijeme Justinijana dugo je važio Nikopolis u Epiru, ali su novija istraživanja pokazala da je do redukcije gradskog areala došlo već ranije, najvjerojatnije krajem 5. st.²⁹

Pouzđano je datirana justinijanska obnova grada Byllis, koju potvrđuju čak četiri natpisa.³⁰ Značajna je prije svega jer jasno pokazuje kako se odvijala Justinijanova skromna, ali učinkovita obnova: grad je radikalno smanjio na natpisima spomenuti arhitekt Viktorinos koji je novoizgrađeni dio zidina postavio na najlakše branjiv teren na samom vrhu brda. Zapravo, možemo govoriti samo o utvrđivanju akropole.³¹ Bedem, širine 2,2 m izgrađen je od brojnih spolija i pojačan sa šest trokatnih pravokutnih kula.

Naravno, ne smiju se zaboraviti brojni rimski gradovi, koji su u 5. st. većim dijelom bili napušteni ili su izgubili na značenju, ali je u njima moguće primijetiti sporadične tragove boravka i u 6. st. Ta činjenica vrijedi – s iznimkom Teurnije i Siscije – prije svega za gradove u sjeverozapadnom, kontinentalnom djelu prefekture Ilirik.³²

UTVRĐIVANJE U POKRAJINI

Kao što je moguće govoriti o velikom utjecaju Justinijana na utvrđivanje gradova, još je u većoj mjeri njegovu djelatnost moguće pratiti kod vojnih utvrđenja, utvrđenih naseobina i utočišta. Tako iz Prokopijevih zapisa znamo da je Justinijan vojničku posadu zapravo smjestio u svaki naseljeni prostor, kao i da je gradio potpuno nova vojnička uporišta.³³ A. Dunn na makedonskom prostoru spominje čak i potpunu militarizaciju pokrajine upravo za vrijeme Justinijana koju prepoznaje u brojnim utvrđenjima.³⁴

Za područje prefekture Ilirik u kasnoantičko doba je, uz slabo poznate oblike nezaštićenih nizinskih naseobina, karakteristično prije svega pomicanje u utvrđena visinska naselja. Ponegdje možemo to preseljenje datirati već u drugu polovicu 5. st., a u istočnim dijelovima Ilirika dosadašnja istraživanja izgradnju najčešće stavljaju upravo u Justinijanovo vrijeme.³⁵

U kasnoantičko, a posebno u justinijansko doba često je teško razlikovati vojnička utvrđenja od ostalih vrsta uporišta, prije svega naselja jer su svi bili postavljeni na prirodno dobro zaštićenim položajima i u cjelini prilagođeni terenskim datostima. Zato ćemo ponajprije spomenuti kastele u sklopu limesa na Dunavu, koji su s obzirom na položaj, obrambenu i stambenu arhitekturu zasigurno vojnička utvrđenja (Sl. 5).

Velika zaštitna iskopavanja šezdesetih godina 20. st. u Đerdapu su, uz nalazišta iz drugih razdoblja, donijela vrlo dragocjene podatke za razumijevanje kronologije i funkcioniranje kasnoantičkog limesa na Dunavu.³⁶ Tu su se mogla prepoznati utvrđenja vrlo istaknutog sektora limesa, koja su većim dijelom postojala u ranijim razdobljima, ali su temeljito obnovljena, pa i nanovo izgrađena u justinijanskom vremenu. Prisutni su različiti oblici utvrđenja, od jednostavnih kula, utvrđenih pristaništa, preko manjih utvrđenja do većih tvrđava na značajnim

²⁹ A. W. LAWRENCE, 1983, 193-194; J.-P. SODINI, 2007, 320.

³⁰ D. FEISSEL, 1988; D. FEISSEL, 2000, 92.

³¹ N. CEKA, S. MUCAJ, 2005, 28-29.

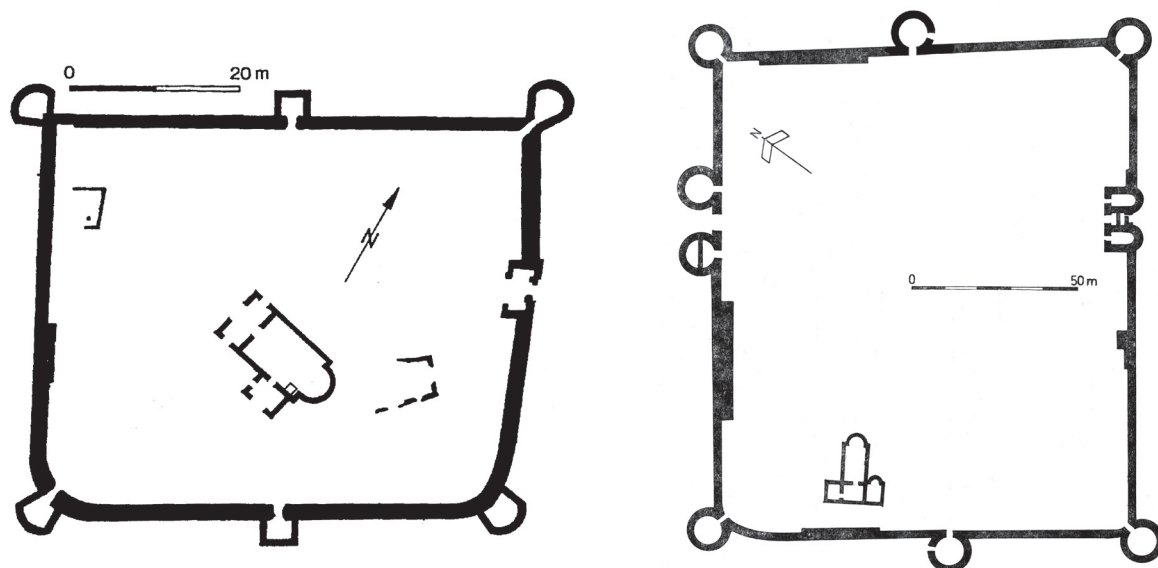
³² S. CIGLENEČKI, 1987, 267-271; A. POULTER, 1992, 123-124; S. LADSTÄTTER, 2002, 312-320.

³³ A. W. LAWRENCE, 1983, 188.

³⁴ A. DUNN, 2002; A. DUNN, 2004, 575-580.

³⁵ J. WERNER, 1992, 411; I. MIKULČIĆ, 2002, 87-88; M. MILINKOVIĆ, 2008, 545-547.

³⁶ Pregledno kod: P. PETROVIĆ, 1980; V. KONDIĆ, 1984; M. VASIĆ, V. KONDIĆ, 1986; M. VASIĆ, 1994/1995.

Sl. 5. Đerdap. Plan ranobizantskih utvrda Boljetin i Čezava (prema VASIĆ, 1994/1995).

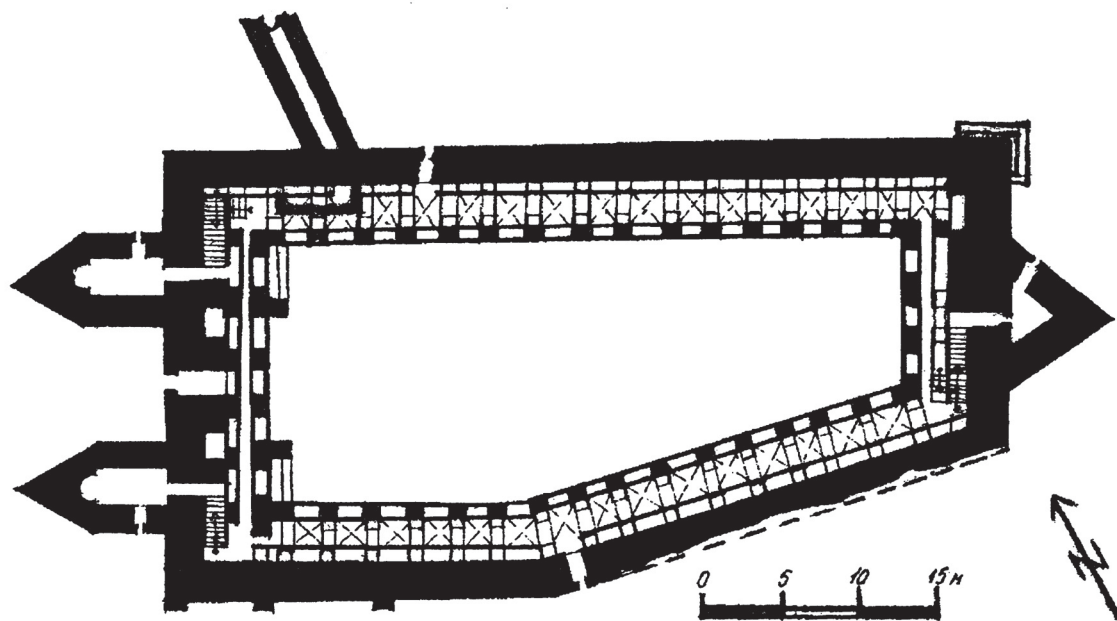
Fig. 5. Đerdap/Iron Gates. Plan of the early Byzantine fortresses of Boljetin and Čezava (from VASIĆ 1994/1995).

strateškim mjestima. Zbog položaja na riječnoj terasi svi su ti objekti dosta pravilno oblikovani, samo se kod onih novoizgrađenih može zapaziti dodatno prilagođavanje datostima terena. Kao temeljnu karakteristiku justinijanske obnove tih objekata, spominju se prije svega ojačani bedemi (širine preko 2 m), dodatne istaknute pravokutne kule i kontrafori. U većini utvrđenja pojavljuje se jednostavna ranokršćanska crkva, kod manjih utvrđenja javlja se čak i u donjim dijelovima apsidalno završenih obrambenih tornjeva. Samo u jednom primjeru pronađen je zidani *horreum*; a ponegdje se spominju i ostatci šatora.

Na istočnoj granici Ilirika postoje dva dobro istražena utvrđenja, koja odlično pokazuju razliku u osmišljavanju utvrđenja u doba Justinijana. Utvrda Markova Mehana (Prokopijev Stenos?) daje sjajan uvid u izgled ranobizantskih vojnih uporišta. Samo 70x36 m veliko utvrđenje postavljeno je na vrhu brda, na granici između prefektura Ilirik i Trakija pokraj najznačajnije kopnene ceste koja je povezivala istok i zapad imperija. Izgrađena je, doduše, već za vrijeme Anastazija, ali je poslije pretpostavljenog potresa napuštena i ponovno obnovljena za vrijeme Justinijana.³⁷ Osigurana je dvjema pentagonalnima i jednom trokutnom kulom, u unutrašnjosti je po cijeloj dužini 2,2 m širokih zidina otvorena galerija, a iznad nje se nalazi boravište posade. Središnji je dio utvrđenja prazan, a iznenađuje odsutnost crkve u unutrašnjosti (Sl. 6).

Sasvim je drugačiji tip utvrđena naseobina Golemanovo Kale kod Sadovca na prirodno zaštićenom brdu pokraj manje ravnice kod rijeke Vit. 100x90 m velika utvrđena naseobina na pristupnoj strani imala je i veću pretprostoriju s proteihizmom, a po cijeloj unutrašnjosti brojne, ravnomjerno raspoređene stambene zgrade i crkvu. Zgrade su imale po jedan kat, u donjem dijelu su bile zidane, a gornjem drvene. Naseobina je zaštićena jakim, do 3 m širokim zidinama i proteihizmom.³⁸ Prema mišljenju J. Wernera radi se o utvrđenoj naseobini seljaka,

³⁷ D. MITOVA DŽONOVA, 1998, 538; V. DINCHEV, 2007, 524-525. ³⁸ S. UENZE, 1992.

Sl. 6. Markova Mehana (Stenos?). Tlocrt ranobizantske utvrde (prema MITOVA-DŽONOVA, 1998).

Fig. 6. Markova Mehana (Stenos?). Plan of the early Byzantine fortress (from MITOVA-DŽONOVA 1998).

koja je sa svojim viškovima opskrbljivala armadu na Dunavu: bedem je navodno izgradila vojska, a žitelji su morali sami brinuti o svojoj obrani³⁹ (Sl. 7).

Jedna od pokrajina s najrazličitijim i bogatim, a ujedno i najbolje istraženim naseobinama jest područje današnje sjeverne Makedonije. Tu je sustavnim topografskim istraživanjima, pod vodstvom I. Mikulčića, ustanovljen iznimno velik broj kasnoantičkih utvrda.⁴⁰ I. Mikulčić navodi 290 sigurnih i 95 mogućih ranobizantskih utvrđenja od kojih veliki dio spada upravo u justinijansko razdoblje. Posebice je značajna činjenica da se u više slučajeva razlikuju vojničke od civilnih naseobina i utočišta.⁴¹ Slično kao kod ostalih, i tu se radi o uporištima koja su u cjelini prilagođena terenu, razlike su uglavnom u oblikovanju obrambenog sistema i rasporedu zgrada u unutrašnjosti.

Istraživanja na istočnoj jadranskoj obali u zadnjih su nekoliko desetljeća razotkrila mnogo nalazišta koja se mogu, s obzirom na dobro očuvanu arhitekturu i obavljenim istraživanjima, svrstati u justinijansko razdoblje. Najčešće se radi o utvrđenjima na otocima na koja je već u svojoj knjizi o antičkom gradu upozorio M. Suić.⁴² Lošije istražene, ali na terenu najčešće vrlo dobro vidljive ostatke kasnoantičkih tvrđava kasnije je neprimjereno označio kao "bizantski limes" i njihovu izgradnju postavio u vrijeme kad je Justinijan ponovno uspostavio bizantsku vlast u Dalmaciji (536-537).⁴³ Detaljnijim istraživanjima tih utvrđenja posvetili su se prije svega Z. Gunjača, Ž. Tomićić i Z. Brusić koji su, zajedno s drugim autorima, otkrili brojna uporišta uzduž cjelokupne jadranske obale.⁴⁴

³⁹ J. WERNER, 1992, 411-417.

⁴⁰ I. MIKULČIĆ, 1982; I. MIKULČIĆ, 2002, 87-89.

⁴¹ I. MIKULČIĆ, 2002, 87.

⁴² M. SUIĆ, 1976, 238.

⁴³ M. SUIĆ, 1995; I. GOLDSTEIN, 2005, 27.

⁴⁴ Z. GUNJAČA, 1986; Ž. TOMIČIĆ, 1986/1987; Z. BRUSIĆ, 1988; Ž. TOMIČIĆ, 1990; Ž. TOMIČIĆ, 1993.

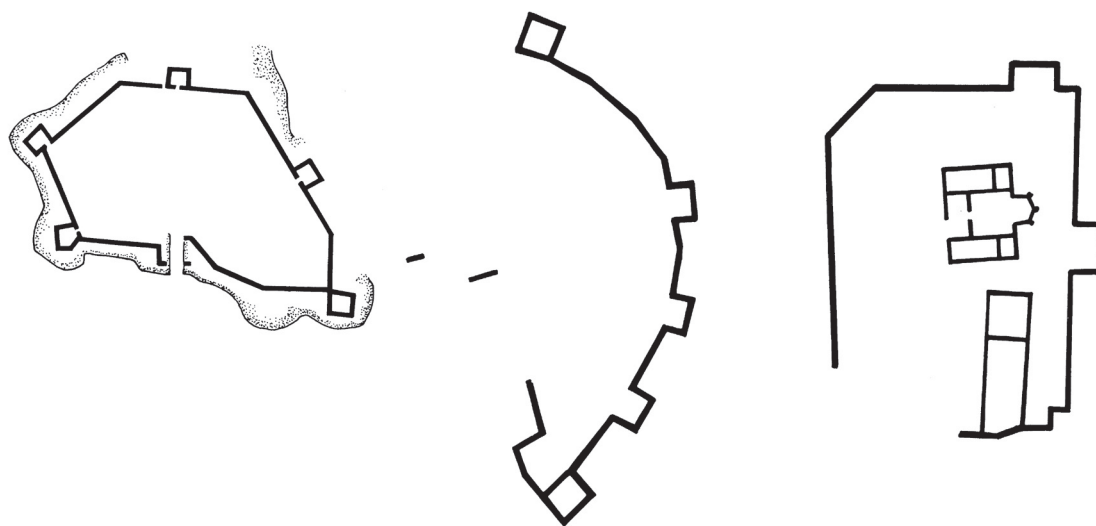

Sl. 7. Golemanovo Kale. Tlocrt utvrđenog naselja (prema UENZE, 1992).

Fig. 7. Golemanovo Kale. Plan of the fortified settlement (from UENZE 1992).

Vrlo je karakteristično i ujedno dobro istraženo utvrđenje Gradina na Žirju, koja omogućuje detljan uvid u gradnje te vrste.⁴⁵ Približno 100x50 m veliko utvrđenje ima znakovito vrlo tanak i mjestimice preko 6 m visok obrambeni zid, s istaknutim pravokutnim i jednom pentagonalnom kulom, kao i povećom prostorijom koja je bila namijenjena zapovjedniku i njegovim časnicima. Vrlo je dobro vidljiva proteihizma, koja je bila izgrađena u obliku nižega

⁴⁵ Z. GUNJAČA, 1985; I. PEDIŠIĆ, 2001.

Sl. 8. Gradina Žirje, Vrgada i Osinj. Tlocrti ranobizantskih utvrda (prema GUNJAČA, 1986).

Fig. 8. The hillforts of Žirje, Vrgada, and Osinj. Plans of the early Byzantine fortresses (from GUNJAČA 1986).

suhog zida. Unutrašnjost utvrđenja bila je većim dijelom prazna, vidljivi su samo skromni ostatci građevina u blizini bedema. Vrlo su slična, ali skromnije istražena utvrđenja Vrgada, Svetojanj, Korintija, Sveti Damjan, Osinj, koja pokazuju sličnu dispoziciju i dimenzije, ali su u unutrašnjosti zadnjih četiriju otkriveni i sigurni ostatci ranokršćanskih crkava. Slično kao u Đerdapu, i tu je poznata skupina manjih utvrđenja, većim dijelom kula (Svetac, Toreta, Palacol i Ilovik), koja očigledno pokazuje svu raznolikost zaštite pomorskog puta prema zapadu.⁴⁶

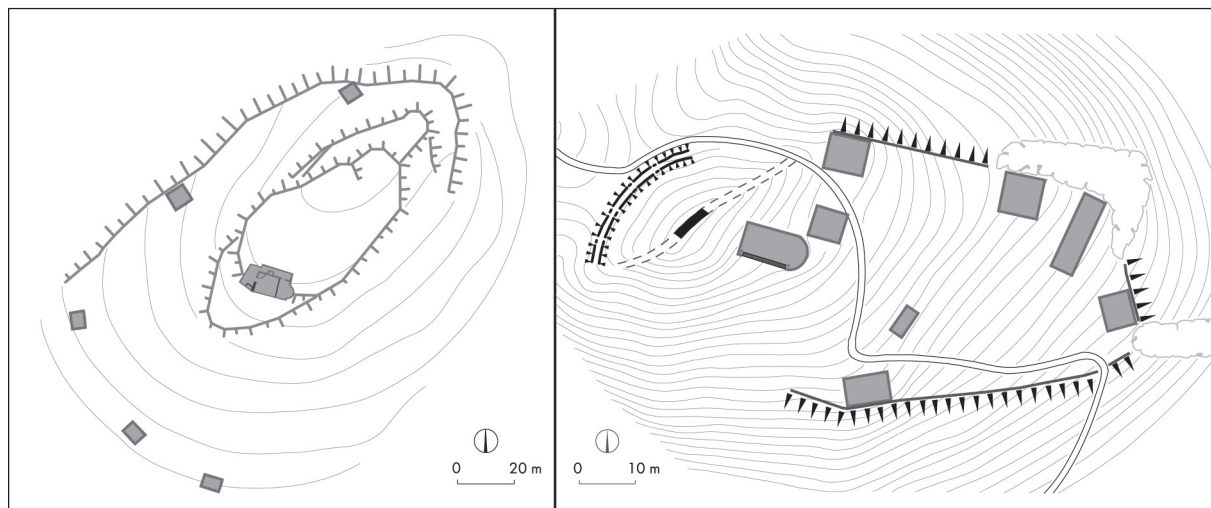
Kod svih utvrđenja zapažamo svojstven položaj na prirodno dobro zaštićenim krajevima pokraj povoljnih pristaništa, što jasno pokazuje njihovu funkciju nadzora pomorskih putova. Za razliku od utvrđenja u Đerdapu, veća jadranska utvrđenja imaju vrlo tanke, do 1 m široke bedeme, ponegdje utvrđene s kontraforima i pravokutnim kulama, kao i zaštićenim ulazima. Posebnost je proteihizma, osobit ranobizantski obrambeni element, koji uz Gradinu na Žirju obilježava i Gustjenu, Svetojanj i Vrgadu, a može se očekivati i drugdje.⁴⁷ U unutrašnjosti je kod većine tih utvrđenja jednostavna ranokršćanska crkva, a ponegdje se ona nalazi u neposrednoj blizini.⁴⁸ Zgrade za boravak najčešće su smještene kraj bedema, a posade su bile smještene i u kulama.⁴⁹ Vremensko ograničenje nije uvijek jednoznačno, ali se kod bolje istražene Gradine na Žirju čini da je datacija u justinijansko vrijeme potvrđena arheološkim nalazima. Tek će cjelovita objava nalazišta omogućiti detaljnije datiranje i eventualno višefaznost utvrđenja. Osim navedenih, s arhitekturom i pojedinim nalazima bolje određenih utvrđenja, bile su otkrivene i brojne druge fortifikacije, koje su vremenski kao i funkcionalno teže odredive te je stoga potrebno pričekati rezultate narednih istraživanja (Sl. 8).

⁴⁶ I. PETRICIOLI, 1970; B. KIRIGIN, A. MILOŠEVIĆ, 1981; A. BADURINA, 1982; Z. GUNJAČA, 1986; Ž. TOMIČIĆ, 1996.

⁴⁷ Č. M. IVEKOVIĆ, 1927, 48; Ž. TOMIČIĆ, 1995, 296; S. CIGLENEČKI, 2003, 271.

⁴⁸ I. PETRICIOLI, 1970; Z. BRUSIĆ, 1988, 113.

⁴⁹ I. PEDIŠIĆ, 2001, 127-129.

Sl. 9. Lijevo plan kasnoantičke utvrde Korinjski hrib i desno Gradca kod Velike Strmice, (prema CIGLENEČKI, 2008).
 Fig. 9. Left, plan of the late Antique fortress of Korinjski hrib and right, Gradec kod Velike Strmice
 (from CIGLENEČKI 2008).

S obzirom na obilježja ustanovljena u obalnom pojasu, u unutrašnjosti provincije Dalmacije isto je tako moguće prepoznati nekoliko uporišta, koja su utvrđena u raspravljanoj razdoblju. Kod utvrđenja Vrbljani, Bojanovski spominje mogućnost izgradnje u vrijeme gotsko-bizantskih ratova i u njoj pretpostavlja utočište.⁵⁰ Sudeći prema tlocrtu, utvrđenje ima mnogo bolje analogije u vojničkim uporištima, jer prije svega podsjeća na Gradinu na Žirju i Koštur kod Dabrice, gdje se isto tako može vidjeti bolje izgrađena zgrada za zapovjednika i manju posadu.⁵¹ S utvrđenjima na otocima povezuje ju prije svega uzak obrambeni zid s kontraforima, širok samo 0,65 m, jednako kao na Vrgadi.

Drugačija je Gradina Zecovi kod Čarakova, za koju je svojstven jak bedem, širine 2 m, s kulama na unutrašnjoj strani, na prirodno dobro zaštićenom predjelu pokraj značajne rimske ceste Salona-Siscia. U unutrašnjosti 125x50 m velikog utvrđenja ustanovljena je samo skromna ranokršćanska crkva.⁵²

Brojna kasnoantička utvrđenja poznata su na području današnje Slovenije, dakle na dodirnoj točki kasnoantičkih provincija Savije, Mediteranskog Norika, Dalmacije te Venecije i Histrije.⁵³ Istraživanja u zadnjim desetljećima omogućila su razlikovanje između nekih samo civilnih, od cesta sklonjenih naseobina i onih koje su bile izgrađene pretežno iz vojničkih razloga na strateški značajnim mjestima.⁵⁴ Iako su te naseobine datirane u duže vremensko razdoblje, većinom od zadnje trećine 5. do kraja 6. st. ili čak nešto kasnije, kod većeg broja utvrda bilo je moguće detaljnije datirati različite obnove crkvi i zidina upravo u justinijansko vrijeme. Posebice je moguće datirati utvrđenu naseobinu Tonovcov grad kod Kobarida, gdje je utvrđena temeljita obnova triju crkvi, koju je na temelju Justinijanova novca u amfori ispod oltara moguće datirati u sredinu 6. st.⁵⁵

⁵⁰ I. BOJANOVSKI, 1980, 116, 120.

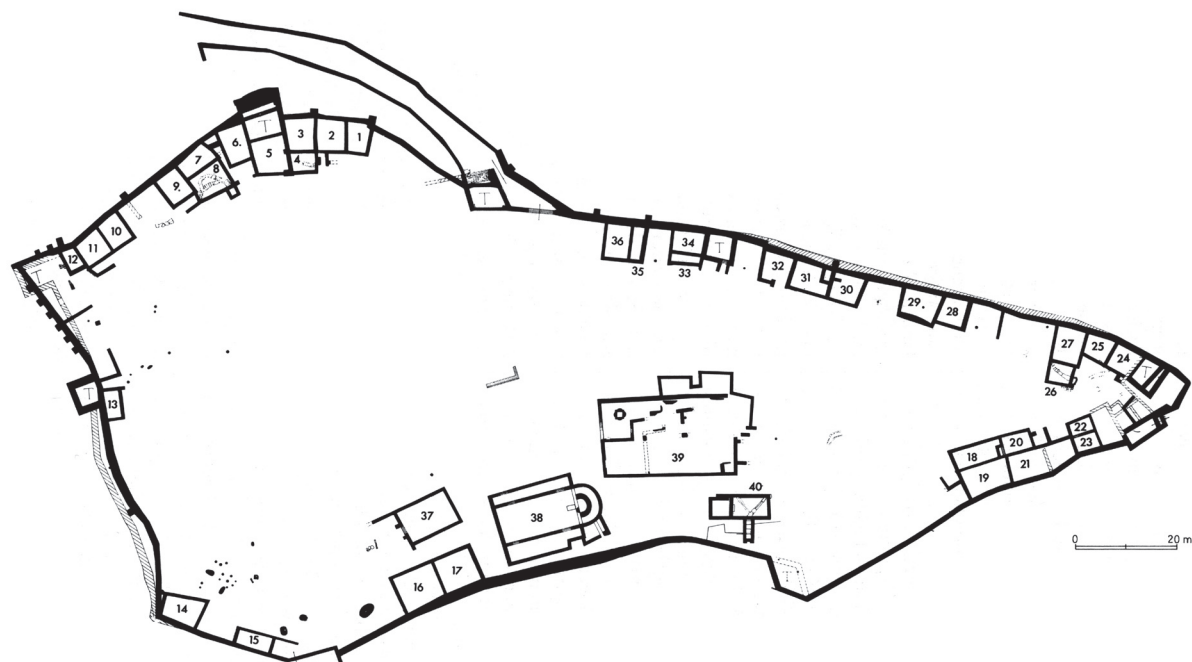
⁵¹ Đ. BASLER, 1972, 52-54; I. PEDIŠIĆ, 2003.

⁵² I. ČREMOŠNIK, 1955; I. ČREMOŠNIK, 1956; S. CIGLENEČKI, 1987, 93; P. CHEVALIER, 1995, 158.

⁵³ S. CIGLENEČKI, 1987.

⁵⁴ S. CIGLENEČKI, 2008.

⁵⁵ S. CIGLENEČKI, 2006, 297-299.

Sl. 10. Duel. Tlocrt kasnoantičke utvrde (prema PETRIKOVITS 1986).

Fig. 10. Duel. Plan of the late Antique fortress (from PETRIKOVITS 1986).

Dobro je istraženo i vrlo osebujno utvrđenje Korinjski hrib.⁵⁶ Slično kao kod gore opisanih utvrđenja u Đerdapu i Dalmaciji, sva je arhitektura koncentrirana pokraj ruba utvrđenja koje je imalo pet kula i vjerojatno drvena boravišta ili šatore. U sredini se nalazi skromna crkva s apsidom, koja je obnovljena u 6. st., a dodani su joj baptisterij i narteks. Obrambeni zid zbog dobre prirodne obrane nije potreban. Slična, ali lošije istražena utvrđenja nalaze se i na Limberku, Gradcu kod Velike Strmice i Zidanom gabru⁵⁷ (Sl. 9).

Visinske kasnoantičke naseobine bile su kao značajan naseobinski fenomen prvi put prepoznate na području Mediteranskog Norika.⁵⁸ Već je tad bilo djelomično istraženo strateški smješteno utvrđenje Hoischügel, koje očito pokazuje obilježja kasnoantičkog vojnčkog utvrđenja pokraj značajne prometnice u Italiji, ali je njezinu konačnu izgradnju teško vremenski detaljnije odrediti.⁵⁹ Bolje je ranobizantska faza definirana sustavnim istraživanjima na utvrđi Duel, još prije Drugoga svjetskog rata.⁶⁰ Ustanovilo se da se radi o kasnoantičkom utvrđenju na strateškom mjestu, koje je u drugoj fazi bilo jače utvrđeno i označeno kao vojničko uporište. S obzirom na oblik obrambenih elemenata tu su fazu datirali u razdoblje Justinijanove rekonkviste. Kasnije predstavljeni nalazi tu dataciju potpuno potvrđuju⁶¹ (Sl. 10).

Na već spomenute oblike utvrđivanja nadovezuje se i izgradnja linearnih fortifikacija kojima su šticeve veće zemljopisne cjeline. Veliki poticaj bila je izgradnja Dugog zida u zaleđu Konstantinopola, a na području Ilirika moguće je upozoriti prije svega na dvije iz izvora poznate

⁵⁶ S. CIGLENEČKI, 1985, 255-260.

⁵⁷ S. CIGLENEČKI, 2008, 500-501.

⁵⁸ R. EGGER, 1916.

⁵⁹ R. EGGER, 1916, 97-104.

⁶⁰ R. EGGER, 1929; H. von PETRIKOVITS, 1986, 236-237.

⁶¹ U. STEINKLAUBER, 1990, 124.

fortifikacije, i to kod Termopila i Isthmusa (Hexamilion). Prvu je na terenu danas teško odrediti, a Hexamilionu su posvećena detaljna istraživanja i zbog toga je arheološki dosta dobro poznat.⁶² U justinijanskom vremenu bio je obnovljen 7,5 km dug zid, koji je ojačan brojnim pravokutnim kulama. Na istočnom dijelu, ulaz kroz bedem bio je štićen većom tvrđavom.⁶³

Više kraćih linearnih fortifikacija u Makedoniji spominje I. Mikulčić, prije svega u kombinaciji s pograničnim utvrđenjima.⁶⁴

U krajnjem dijelu zapadnog Ilirika već je u 4. st. postojao sustav linearnih fortifikacija povezanih s vojnim uporištima, koji je poznat pod nazivom *Claustra Alpiiium Iuliarum*,⁶⁵ ali je središnja komunikacija koju su ti zidovi zatvarali, napuštena već u početku 5. st.: promet se pomaknuo na obilazne ceste prema Italiji, kraj kojih su isto tako u 6. st. nastala utvrđenja Korinjski hrib, Limberk, Križna gora i Puštal, u kojima je moguće vidjeti posadu za nadzor komunikacija.⁶⁶ Sporedni odsjeci sustava nisu dovoljno istraženi i ne možemo znati jesu li ponovno aktivirani za vrijeme Justinijana.

LITERATURA

- BADURINA, A., 1982. - Anđelko Badurina, Bizantska utvrda na otočiću Palacol, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 7, Zagreb, 171-177.
- BASLER, Đ., 1972. - Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BAVANT, B., 2007. - Bernard Bavant, Caričin grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century, *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond* (ur.: A. G. Poulter), *Proceedings of the British Academy*, 141, Oxford, 337-374.
- BAVANT, B., IVANIŠEVIĆ, V., 2003. - Bernard Bavant, Vujadin Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Catalog de l'exposition organisée par le Centre culturel français et l'Institut archéologique de Belgrade, Belgrade, 22 avril – 14 mai 2003, Belgrade.
- BOJANOVSKI, I., 1979. - Ivo Bojanovski, Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 34, Sarajevo, 105-126.
- BRUSIĆ, Z., 1988. - Zdenko Brusić, Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 13, Zagreb, 111-118.
- CAMERON, A., 1985. - Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, Los Angeles.
- CEKA, N., MUCAJ, S., 2005. - Neritan Ceka, Skender Mucaj, *Byllis. Its history and monuments*, Tirana.
- CHEVALIER, P., 1995. - Pascale Chevalier, *Ecclesiae Dalmatiae. Salona 2*, Collection de l'École française de Rome, 194/2, Roma.
- CIGLENEČKI, S., 1985. - Slavko Ciglenečki, Potek alternativne ceste Siscija-Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja. Preliminarno poročilo o raziskovanjih Korinjskega hriba in rekognosciranjih zahodne Dolenjske, *Arheološki vestnik*, 36, Ljubljana, 255-284.
- CIGLENEČKI, S., 1987. - Slavko Ciglenečki, Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, *Dela 1. razreda SAZU*, 31, Ljubljana.

⁶² A. W. LAWRENCE, 1983, 192-193.

⁶³ T. E. GREGORY, 1993, 144.

⁶⁴ I. MIKULČIĆ, 2002, 66, 67.

⁶⁵ J. ŠAŠEL, P. PETRU, 1971.

⁶⁶ S. CIGLENEČKI, 1985, 267-270; S. CIGLENEČKI, 1997, 186, 188-189.

- CIGLENEČKI, S., 1997. - Slavko Ciglenečki, Die wichtigsten völkerwanderungszeitlichen Einfallstrassen von Osten nach Italien im Licht der neuesten Forschungen, *Peregrinatio Gothica. Jantarová stezka*, Supplementum ad Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales, 82, Brno, 179-191.
- CIGLENEČKI, S., 2003. - Slavko Ciglenečki, The basic characteristics of the late antique settlement pattern within the eastern Alpine region and Dalmatia, *Histria Antiqua*, 11, Pula, 263-281.
- CIGLENEČKI, S., 2006. - Slavko Ciglenečki, Zur Chronologie frühchristlicher Gebäude in Slowenien, *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel* (ur.: R. Harreither), Studi di antichità cristiana, 62, Archäologische Forschungen, 14, Citta del Vaticano, 293-300.
- CIGLENEČKI, S., 2008. - Slavko Ciglenečki, Castra und Höhengiedlungen vom 3. bis 6. Jahrhundert in Slowenien, *Höhengiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria* (ur.: H. Steuer, V. Bierbrauer, M. Hoepfer), Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 58, Berlin, New York, 481-532.
- CLAUDE, D., 1969. - Dietrich Claude, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München.
- CURTA, F., 2001. - Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500 – 700*, Cambridge.
- ČREMOŠNIK, I., 1955. - Irma Čremošnik, Novi srednjekovni nalazi kod Prijedora. - *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 10, Sarajevo, 137-147.
- ČREMOŠNIK, I., 1956. - Irma Čremošnik, Rimski ostaci na Gradini Zecovi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 11, Sarajevo, 137-146.
- DAGRON, G., 1984. - Gilbert Dagron, Les villes dans l'Illyricum protobyzantin, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'École française de Rome, 77, Rome, 1- 20.
- DINCHEV, V., 2007. - Vencislav Dinchev, The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period, *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond* (ur.: A. G. Poulter), Proceedings of the British Academy, 141, Oxford, 479- 546.
- DUNN, A., 1994. - Archibald Dunn, The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, Birmingham, 60-81.
- DUNN, A., 2002. - Archibald Dunn, Was there a militarisation of the southern Balkans during Late Antiquity?, *XVIII International Congress of Roman Frontier Studies* (ur.: Ph. Freeman), BAR. International Series, 1084 (II), Oxford, 705-712.
- DUNN, A., 2004. - Archibald Dunn, Continuity and Change in the macedonian Countryside from Galienus to Justinian, u: *Recent Research in the Late Antique Countryside* (ur.: W. Bowden, L. Lavan and C. Machado), Leiden-Boston, 535-586.
- DUVAL, N., 1996. - Noël Duval, L'urbanisme de Caričin Grad. Une ville artificielle et ses bâtiments d'apparat: une spécificité locale ou une étape décisive dans la typologie des *principia* militaires?, *Antiquité tardive*, 4, Turnhout, 325-339.
- EGGER, R., 1914. - Rudolf Egger, Ausgrabungen in Norikum 1912/13, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes. Beiblatt*, 17, Wien, 18-30.
- EGGER, R., 1916. - Rudolf Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum*, Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes, 9, Wien.
- EGGER, R., 1929. - Rudolf Egger, Ausgrabungen in Feistritz a.d. Drau, Oberkärnten. Der Hügel bei Duell, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes. Beiblatt*, 25, Wien, 159-216.
- FABER, A., 1986/1987. - Aleksandra Faber, Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 3-4, Zagreb, 113-140.
- FADIĆ, I., 2001. - Ivo Fadić, Bedemi Aserije, *Histria Antiqua*, 7, Pula, 69-89.
- FEISSEL, D., 1988. - Dennis Feissel, L'architecte Viktorinos et les fortifications de Justinien dans les provinces balkaniques, *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, Paris, 136-146.

- FEISSEL, D., 2000. - Dennis Feissel, Les Édifices de Justinien au témoignage de Procope et de l'épigraphie, *Antiquité tardive*, 8, Turnhout, 81-104.
- GLASER, F., 1992. - Franz Glaser, *Teurnia. Römerstadt und Bischofssitz*, Klagenfurt.
- GLASER, F., 1997. - Franz Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise*, Graz-Wien-Köln 1997.
- GOLDSTEIN, I., 2005. - Ivo Goldstein, Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 37, Zagreb, 23-34.
- GREGORY, T. E., 1993. - Timothy E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress*, Isthmia, 5, Princeton.
- GREGORY, T. E., 2000. - Timothy E. Gregory, Procopius on Greece, *Antiquité tardive*, 8, Turnhout, 105-114.
- GUNJAČA, Z., 1985. - Zlatko Gunjača, Otok Žirje/Gradina kasnoantička utvrda, *Arheološki pregled*, 26, Ljubljana, 158.
- GUNJAČA, Z., 1986. - Zlatko Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Materijali, 22, Novi Sad, 124-136.
- IVEKOVIĆ, Ć. M., 1927. - Ćiril M. Iveković, Otok Žirje, *Starohrvatska prosvjeta*, 2. s., 1, Split, 45-59.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 1997-1998. - Jasna Jeličić-Radonić, Nova istraživanja gradskih zidina Salone, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, Split, 5-36.
- KATIĆ, M., 2003. - Miroslav Katić, Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, *Opuscula Archaeologica*, 27, Zagreb, 523-528.
- KIRIGIN, B., MILOŠEVIĆ, A., 1981. - Branko Kirigin, Ante Milošević, Otkritje. Svetac, *Arheo*, 2, Ljubljana, 45-51.
- KIRILOV, C., 2006. - Chavdar Kirilov, Die Reduktion der ummauerten Städtefläche und die Frage nach dem Verfall der antiken Stadt, *Archaeologia Bulgarica*, 10,2, Sofia, 55-104.
- KONDIĆ, V., 1984. - Vladimir Kondić, Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des Portes de Fer, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'École française de Rome, 77, Rome, 131-161.
- KONDIĆ, V., POPOVIĆ, V., 1977. - Vladimir Kondić, Vladislav Popović, *Caričin grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku*, Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti, 33, Beograd.
- KRAUSE, J. U., WITSCHER, C. (ur.), 2006. - *Die Stadt in der Spätantike. Niedergang oder Wandel?* (ur.: J.-U. Krause, C. Witscher), Historia Einzelschriften, 190, Wiesbaden.
- LADSTÄTTER, S., 2002. - Sabine Ladstätter, Die Spätantike, *Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich* (ur.: V. Gassner, S. Jilek, S. Ladstätter), Wien, 285-368.
- LAWRENCE, A. W., 1983. - Arnold Walter Lawrence, A skeletal history of Byzantine Fortification, *The annual of British School at Athens*, 78, London, 171-227.
- LIEBESCHUETZ, W., 2001. - Wolfgang Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford.
- MIKULČIĆ, I., 1982. - Ivan Mikulčić, *Staro Skopje so okolniti tvrdini*, Skopje.
- MIKULČIĆ, I., 2002. - Ivan Mikulčić, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte, Vici, Refugien, Kastelle*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 54, München.
- MILINKOVIĆ, M., 2002. - Mihailo Milinković, Die Byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien. Ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Starinar*, 51, Beograd, 71-33.
- MILINKOVIĆ, M., 2008. - Mihailo Milinković, Die spätantik-frühbyzantinische befestigten Höhenanlagen in Serbien, *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria*

- (ur.: H. Steuer, V. Bierbrauer, M. Hoepfer), *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 58, Berlin-New York, 533-557.
- MITOVA-DŽONOVA, D., 1998. - Dimitrina Mitova-Džonova, Das frühbizantinische castrum Stenos an der »via a Singiduno per Hadrianopolim usque ad Constantinopolim« am Succ-Pass (Claustro; Stenos), *Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju* (ur.: N. Cambi, E. Marin), 3, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Supl. Vol. 87-89, Split-Roma, 531-540.
- OVČAROV, D., 1973. - Dimitar Ovčarov, Proteihizmata v sistemata na ranovizantiskite ukrepljenja po našite zemi, *Arheologia*, 15, Sofija, 11-23.
- PEDIŠIĆ, I., 2001. - Ivan Pedišić, Ostaci stambene arhitekture u bizantskoj utvrdi na otoku Žirju, *Histria Antiqua*, 7, Pula, 123-130.
- PEDIŠIĆ, I., 2006. - Ivan Pedišić, Žirje, *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta* (ur.: A. Durman), Zagreb, 316-317.
- PETRICIOLI, I., 1970. - Ivo Petricioli, "Toreta" na otoku Kornatu, *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Zagreb, 717-725.
- PETRIKOVITS, H. von, 1986. - Harald von Petrikovits, Duel, *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 6, Berlin, 226-238.
- PETROVIĆ, P., 1980. - Petar Petrović, *Les fortresses du bas-Empire sur le limes Danubien en Serbie (Roman frontier studies 1979)* (ur.: W. Hanson, J. Keppie), BAR. International Series 71, Oxford, 757-773.
- POPOVIĆ, V., DUVAL, N., 1984. - Vladislav Popović, Noël Duval, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'École française de Rome, 77, Rome.
- POTTER, T. W., 1995. - Timothy William Potter, *Towns in Late Antiquity. Iol Caesarea and its Context*, Ian Sanders Memorial Fund. Occasional Publication, 2, Sheffield.
- POULTER, A., 1992. - Andrew Poulter, The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the later Roman empire, *The city in Late Antiquity* (ur.: J. Rich), New York, 99-135.
- RICH, J. (ur.), 1992. - *The city in Late Antiquity* (ur.: J. Rich), London – New York.
- ROQUES, D., 2000. - Denis Roques, Les Constructions de Justinien de Procop de Césarée. *Antiquité tardive*, 8, Turnhout, 31-43.
- SARADI, H. G., 2006. - Helen G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality*, Athens.
- SODINI, J.-P., 2007. - Jean-Pierre Sodini, The Transformation of Cities in Late Antiquity within the Provinces of Macedonia and Epirus, *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond* (ur.: A. G. Poulter), Proceedings of the British Academy, 141, Oxford, 311-336.
- STEINKLAUBER, U., 1990. - Ulla Steinklauber, Der Duel und seine Kleinfunde, *Carinthia I*, 180, Klagenfurt, 109-136.
- SUIĆ, M., 1976. - Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1980. - Mate Suić, Faze izgradnje bedema stare Varvarije. Uz jedan novi natpis iz Bribira, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 31-42.
- SUIĆ, M., 1995. - Mate Suić, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, Split, 133-145.
- ŠAŠEL, J., PETRU, P., 1971. - Jaroslav Šašel, Peter Petru, *Claustra Alpium Iuliarum. 1. Fontes*, Katalogi in monografije, 5, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M., 2005. Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla, 43, Ljubljana.
- ŠILJEG, B., 2008. - Bartul Šiljeg, Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku, *Annales Instituti Archaeologici*, 4, Zagreb, 84-87.

- TOMIČIĆ, Ž., 1986/1987. - Željko Tomičić, Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 3-4, Zagreb, 141-174.
- TOMIČIĆ, Ž., 1988/1989. - Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 5-6, Zagreb, 29-53.
- TOMIČIĆ, Ž., 1993. - Željko Tomičić, Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja nad Pagom. Prinos istraživanju prošlosti grada, *Zbornik radova u povodu 550. - obljetnice grada Paga*, Pag.
- TOMIČIĆ, Ž., 1995. - Željko Tomičić, Svetojani - kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu, *Arheološki radovi i rasprave*, 12, Zagreb, 291-305.
- TOMIČIĆ, Ž., 1996. - Željko Tomičić, Auf der Spur der Reconquista Iustiniana: spätantike Befestigungsanlagen an der Nordküste Kroatiens, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 10, Zagreb, 103-116.
- UENZE, S., 1992. - Syna Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch - bulgarisch - österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 43, München.
- VASIĆ, M., 1994/1995. - Miloje Vasić, Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première, *Starinar*, 45-46, Beograd, 41-53.
- VASIĆ, M., KONDIĆ, V., 1986. - Miloje Vasić, Vladimir Kondić, Le limes romain et paleobyzantin des Portes de Fer, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, 3, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20, Stuttgart, 542-560.
- WERNER, J., 1992. - Joachim Werner, Golemanovo Kale und Sadovsko Kale. Kritische Zusammenfassung der Grabungsergebnisse, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch - bulgarisch - österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937* (ur.: S. Uenze), Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43, München, 391-417.

JUSTINIAN'S FORTIFICATION OF ILLYRICUM

SUMMARY

The article discusses various examples of fortification in the area of the prefecture of Illyricum, extending from the Mediterranean Noricum and Dalmacia all the way to Epirus and Achaea, which are attributed to the Justinian period. For eastern Illyricum exist the extensive documents of Procopius, with partial descriptions of cities, settlements, and military fortifications, which require critical evaluation so establish an accurate insight into the extent of Justinian's activities. Data of this type – with several small exceptions – do not exist for western Illyricum, but archaeological excavations and field surveys of the well-preserved architecture in the Mediterranean section have enabled dating of buildings and the renovation of numerous structures in the Justinian period. These significant changes in the settlement structure of late Antiquity can be characterized as the "kastronization" of settlements and territories and the "transition from polis to kastron". In the article the author attempts, in comparison with better known examples of fortification in eastern Illyricum cited in sources, to seek parallels in western Illyricum and to present the similarities and differences between them. The author will show the different categories of towns and their transformation, as well as the occasional defensive structures already dated in more detail to the Justinian period. For fortification in the area he will briefly delineate the state of research in the various regions of the prefecture of Illyricum, and for several better investigated examples display the fundamental characteristics of the construction of the military fortifications and settlements. In somewhat more detail will be presented the later defensive elements of fortifications in Dalmatia, Bosnia, Slovenia, and Austria. Several examples of lines of defensive barriers will also be noted.

KEY WORDS: *late Antiquity, Justinian, Illyricum, fortification*

Prijevod / Translation: Barbara Smith-Demo